

CONEIXEMENT DEL PATRIMONI ARTÍSTIC ARANÈS A TRAVÉS DE FOTOGRAFIES I DOCUMENTS DELS PRIMERS TURISTES

Resum

Els primers turistes que van arribar a la Val d'Aran procedien de França. La proximitat de la Val d'Aran amb l'afamada ciutat balneària de Bagnères-de-Luchon va afavorir que, entre els estiuejants que en aquella època freqüentaven aquell centre, molts d'ells influenciats pel pirineisme, esdevingués força habitual una excursió a la Val d'Aran. A més dels atractius comuns a qualsevol altra vall pirinenca, la Val d'Aran de l'època brindava a tots aquests estiuejants, membres de l'aristocràcia i de l'alta burgesia europea, l'«exotisme» d'un país estranger. Empesos per aquest afany de descoberta, seran els primers a descobrir, posar en valor i difondre el patrimoni artístic i etnològic aranès. A comptar del segle xx, malgrat les pèssimes comunicacions amb la península, s'afegiran a aquesta tasca els catalans, alguns d'ells formant part d'expedicions de caràcter científic i molts altres de la mà d'associacions excursionistes.

El 2005 el Conselh Generau d'Aran, a fi de documentar millor els béns integrants del patrimoni cultural aranès, especialment el patrimoni artístic de les esglésies, va encetar un treball de recerca en arxius i biblioteques públiques i privades de França i de Catalunya. L'objectiu va ser localitzar i obtenir còpia dels documents inèdits que aportessin més informació. Des de llavors ençà, l'Airau de Patrimòni Culturau del Conselh Generau d'Aran ha anat enriquint aquest arxiu.

Aquestes descripcions i fotografies ens han permès conèixer l'aspecte que presentaven les esglésies i altres edificacions, els pobles i la seva gent, i també alguns paisatges de la Val d'Aran. Fins i tot és possible, en alguns casos, reconstruir la seqüència de la seva evolució. Cal tenir en compte que alguns d'aquests documents constitueixen l'única font d'informació fins ara disponible sobre edificis o objectes d'art malauradament desapareguts.

Paraules clau: patrimoni artístic, patrimoni desaparegut, guies, inventaris, fotografies antigues.

Elisa Ros Barbosa
Airau de Patrimòni
Culturau
deth Conselh Generau
d'Aran
Seccion d'Istòria der
Institut d'Estudis
Aranesi

Abstract: *Knowledge of the artistic aranese heritage through photographs and documents by the first tourists.*

The first tourists who arrived in the Aran Valley came from France. The proximity of the Aran Valley with the famous spa city of Bagnères de Luchon encouraged the holidaymakers, who at that time frequented that centre, most of them influenced by mountaineering in the Pyrenees, to go on excursions,

which became quite popular, in the Aran Valley. Apart from the common attractions that the Aran Valley had with any other Pyrenean valley, the Aran Valley of that time offered all the holidaymakers, members of the Aristocracy and high European Bourgeoisie, the 'exoticism' of a foreign country. Pushed by the desire of discovery, they were the first to discover, value and spread the ethnologic and artistic Aranese heritage. Since the 20th century, in spite of the poor means of communication with the peninsula, the Catalans have joined this task. Some of them are members of expeditions of scientific character and a lot more are part of hiking associations.

In 2005 the Conselh Generau d'Aran, in order to document the assets comprising of the cultural Aranese heritage, especially the artistic heritage of churches, started doing research in archives of state and private libraries of France and Catalonia. The aim was to locate and obtain a copy of the unpublished documents which could provide more information. Since then, the Airau de Patrimòni Culturau del Conselh Generau d'Aran has been enriching this file.

The descriptions and photographs have allowed us to know the aspect of churches and other buildings, towns and their people, as well as some landscapes of the Aran Valley. In some cases, it is even possible to reconstruct the sequence of evolution. We must take into account that some of these documents constitute the only source of information available until today about buildings or art objects which have unfortunately disappeared.

Key words: artistic heritage, disappeared heritage, guides, inventories, ancient photographs.

1. La recerca documental

L'any 2005 el Conselh Generau d'Aran em va encomanar un treball de recerca a fi de poder documentar fins on fos possible els béns artístics, mobles i immobles, de caràcter religiós de la Val d'Aran que constitueixen la part més àmplia i important del patrimoni artístic aranès. Un cop acabat aquest a la fi del 2005, la meua tasca diària m'ha fet possible continuar amb la localització de nous documents que han permès anar enriquint aquest coneixement.

Aquesta recerca ens va portar per arxius, biblioteques i col·leccions públiques i privades de Catalunya¹ i del sud de França.²

Un volum important de la documentació localitzada la constitueixen escrits, fotografies i dibuixos de viatgers que per motius diversos havien vingut a la Val d'Aran. Resulta especialment interessant la documentació aportada per aquells viatgers que, a comptar del darrer terç del segle XIX i durant el primer del segle XX, arriben a la Val d'Aran moguts no per una obligació o necessitat de subsistència, sinó per un afany nou que a partir d'aquell moment es comença a generalitzar: el de descobrir i conèixer el Pirineu, i alhora gaudir de llur viatge. Aquestes noves motivacions es van fonamentar en el pirineisme, un important moviment que va anar molt més enllà de la mera pràctica esportiva de pujar muntanyes, i va esdevenir una forma d'entendre la vida i l'entorn (natural i cultural) de la serralada, entorn que s'abordà de manera romàntica però molt sovint amb vertader interès i metodologia

científica. La present comunicació se centrarà, doncs, en l'abundant documentació, escrita o gràfica, publicada o inèdita, produïda per aquests viatgers, als quals perfectament podem anomenar primers turistes —com fins i tot algun d'ells s'autodenomina—,³ que ens aporta informació valuosa sobre el patrimoni artístic de la Val d'Aran de fa un segle. Malgrat que acotarem el present estudi al patrimoni artístic de les esglésies, cal dir que aquests documents contenen també important informació de caràcter etnològic o relacionada amb altres béns de caràcter cultural.

2. Principals fonts per al coneixement del patrimoni artístic de les esglésies de la Val d'Aran

2.1. Els antecedents

Molt abans del darrer terç del segle XIX, quan comencen a arribar a la Val d'Aran els primers pirineistes, ja alguns viatgers que per motius diversos hi arriben posen de relleu el valor artístic d'algunes de les seves esglésies i dels objectes que contenen. El primer a fer-ho és Juan Francisco de Gracia de Tolba, que com a visitador reial de Felip III visita la Val d'Aran l'any 1613. En la seva *Relación*⁴ inclou breus descripcions de l'arquitectura i dels objectes que guarden les esglésies de Vielha, Salardú, Bossòst, Les, Vilac, Arties i Vilamòs. També Francisco de Zamora, el 1778,⁵ i Pascual Madoz, el 1845,⁶ descriuen alguns aspectes arquitectònics i destaquen el valor artístic d'alguns objectes.

2.2. Viatgers entre 1860 i 1907

És en aquest període quan amb l'arribada dels pirineistes, excursionistes o primers turistes podem gaudir d'un major coneixement del patrimoni, gràcies a descripcions més extenses i detallades, a imatges gràfiques (dibuixos artístics, esquemes i les primeres plantes i seccions de monuments), i sobretot, a les primeres imatges fotogràfiques, que esdevindran un preciós instrument, més fidedigne i precís que no pas la documentació escrita.

El difícil accés a la Val d'Aran des del vessant meridional dels Pirineus, i la seva proximitat a la ciutat balneària de Bagnères-de-Luchon, van propiciar que la major part d'aquests viatgers fossin francesos o que, tot i no ésser-ho, hi arribessin per França.

Entre els francesos, un dels primers va ser el comte Raymond de Toulouse-Lautrec,⁷ qui portat per un estudi sobre les campanes de l'Alt Comenges, l'estiu de 1861 féu una breu visita als pobles dels terçons de Lairissa i Marcatosa per inventariar-ne les campanes, encara que també ens dona altres informacions.

Però és el pirineista francès Maurice Gourdon (1847-1941) un dels que ens aportarà major volum d'informació. Geòleg, arqueòleg, fotògraf i dibuixant, enamorat dels Pirineus, resideix llargues temporades a Luchon. Entre 1878 i 1881, acompanyat d'una càmera fotogràfica, fa diverses visites a la Val d'Aran, amb excursions per paratges de l'alta muntanya i diverses ascensions a cims, però també recorre els seus pobles visitant esglésies i monuments. Més tard, algunes d'aquelles imatges fotogràfiques, les reproduirà en dibuixos a ploma. El resultat d'aquesta afició és un àlbum de 43 làmines a ploma.⁸ Posteriorment, l'any 1884 va publicar una guia de la Val d'Aran,⁹ un document d'extraordinari interès per al coneixement del patrimoni artístic i arqueològic de la vall, ja que ens dona informació sobre moltes peces i objectes ara perduts. Anys més tard, entre 1917 i 1923 va publicar a la *Revue de Comminges* una nova guia, que completava en molts aspectes l'anterior.¹⁰

Molt més documentada des del punt de vista històric i arqueològic —i per tant, imprescindible també per a l'estudi del patrimoni artístic i arqueològic— és la guia de Jules de Laurière,¹¹ un il·lustre arqueòleg i fotògraf¹² que freqüentava també Bagnères-de-Luchon, on va fer coneixença amb les personalitats culturals de la ciutat. L'any 1885 va efectuar un recorregut pels pobles de la Val d'Aran durant el qual va visitar les esglésies i els edificis civils més notables, i va fotografiar tot allò que li semblava d'interès. Els dos volums de l'àlbum fotogràfic d'aquell viatge, que recullen 68 fotografies excepcionalment interessants, es conserven avui a la biblioteca privada de M. Bertrand de Gorsse, a Bagnères-de-Luchon.

Mereixen una breu menció, pel seu alt interès etnològic i històric, l'arxiu fotogràfic de Jean Bepmale (1850-1921) i les postals editades a primers del segle xx per la firma Labouche Frères, de Tolosa.

Pel costat meridional, també del darrer terç del XIX tenim bon nombre de descripcions i relats que ens han deixat viatgers com Manuel Márquez Pérez de Aguiar, el 1878,¹³ Juan Avilés l'any 1893,¹⁴ José Reig el 1896¹⁵ i Ceferí Rocafort,¹⁶ o els escrits literaris i anotacions dels viatges que durant els estius de 1882 i 1883 hi va fer el gran poeta mossèn Cinto Verdaguer.¹⁷ No obstant això, cap d'elles suposa una aportació important en el camp artístic o arqueològic.

Haurem d'esperar, doncs, a l'inici del segle xx per trobar aportacions més significatives. La més destacada va ser la de Juli Soler i Santaló (1865-1914), enginyer de Barcelona. Atret per l'excursionisme d'alta muntanya des de jove, va fer nombroses sortides a l'alt Pirineu, l'Aran i el Pirineu aragonès, llavors zones molt remotes i de difícil accés des de Barcelona. Soci activíssim del Centre Excursionista de Catalunya, va ser l'impulsor de l'estació meteorològica de Vielha l'any 1908 i de la construcció del refugi de la Renclusa el 1914. Juli Soler, sense oblidar el vessant científic que fins llavors havia tingut l'excursionisme

català, va impulsar, practicar i divulgar un excursionisme de caràcter més muntanyenc, i va explorar les ignotes regions d'alta muntanya. Practicà també l'art de la fotografia, on destaca especialment en fotografies panoràmiques d'una qualitat fora del comú. Enamorat de la Val d'Aran, que des de 1895 visitava periòdicament, havia recorregut els principals passos d'accés i tots els camins que unien pobles i llogarrets i aquells que portaven a circs i valls secundàries, i havia ascendit als cims més destacats. Fruit de tot això fou la completa i sistemàtica guia *La Vall d'Aran*, publicada el 1906, que ha estat objecte de diverses reedicions. En aquesta es fa palès el seu excel·lent coneixement de la muntanya, però també el seu interès per la geologia, climatologia, fauna i flora, història, cultura i llengua, formes de vida i patrimoni artístic d'Aran, i recull fins i tot notícies aportades anys enrere en les guies franceses de Gourdon i Laurière. Va morir l'hivern de 1914.

2.2.1. Les missions científiques

De la mà de l'excursionisme científic es desvetlla a Catalunya durant el darrer terç del segle XIX l'interès per l'art romànic. Arquitectes i intel·lectuals catalans de renom es dedicaren a posar en valor els edificis i objectes d'aquest estil dispersos per la geografia catalana, de manera que les excursions per l'arquitectura romànica esdevingueren habituals.

Lluís Domènech i Montaner, des del seu nomenament l'any 1900 com a director de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, sistematitza aquestes excursions com a pràctica docent. L'any 1904 s'aventura fins al Pallars i la Ribagorça, i un any més tard, el novembre de 1905, emprèn amb alumnes d'aquesta escola un viatge que, a través del Rosselló i el Capcir, els portarà per Narbona, Carcassona i Tolosa de Llenguadoc, en ferrocarril fins a Bagnères-de-Luchon i des d'aquí a la Val d'Aran, l'indret que ens interessa.

Sabem que van arribar a la Val d'Aran a mitjan novembre, on com era previsible per l'època, van trobar mal temps i neu, factors que van provocar una marxa precipitada. Malgrat tot, van poder visitar i fotografiar les esglésies de Bossòst, Sant Martin d'Aubèrt, Vilac, Santa Maria de Mijaran, Vielha, Betren, Arties, Salardú i Cap d'Aran. I el que és més important, van dibuixar per primera vegada plantes i alçats dels edificis.¹⁸

Dos anys més tard, el 30 d'agost de 1907, una nova expedició científica, amb objectius similars encara que més amplis, i possiblement més ben organitzada, la Missió Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans als Pirineus, arribarà en tren a Bagnères-de-Luchon l'1 de setembre i passarà a l'Aran, per saltar després pel port de Caldes a la vall de Boí i de l'Isàvena. Encapçalada pels arquitectes Josep Puig i Cadafalch i Josep Goday, va comptar a més amb l'historiador de l'art Mn. Josep Gudiol, conservador del Museu Episcopal de Vic, el fotògraf Adolf Mas i l'historiador del dret Guillem M. de Brocà. La gran repercussió

que va tenir aquesta expedició és de tots coneguda pel que fa al romànic de la vall de Boí. Menys conegut és el seu pas per l'Aran i l'aportació que va suposar per al coneixement del patrimoni artístic aranès. Sabem¹⁹ que el recorregut per les esglésies de la Val d'Aran el van fer en un sol dia, el 2 de setembre. Van començar de bon matí a Bossòst, on van poder gaudir de la companyia i del guiatge de Juli Soler i Santaló, que acabava de publicar la seva guia. Puig i Cadafalch i Goday van dibuixar plànols de les esglésies de Bossòst, Mijaran, Gausac, Betren, i de les dues esglésies d'Arties.²⁰ Adolf Mas va fer fotos, a més, de les esglésies d'Escunhau, Casau, Gausac, Vilac, Vielha i de les esteles romanes de Bausen i Vilamòs.²¹ Pel seu costat, Mn. Gudiol va fer anotacions molt interessants²² sobre els trets i objectes artístics més rellevants de les respectives esglésies, incloent-hi també la de Vilac i Salardú, però no pas les de Casau i Gausac, de les quals s'encarregà Puig i Cadafalch, ja que, segons sembla, en diversos moments l'equip es va dividir per repartir-se les tasques.²³

La informació recollida en aquesta expedició és de gran interès, i fa referència a molts béns mobles avui desapareguts o transformats. Malgrat tot, és de lamentar que el poc temps de què va disposar no li va permetre inventariar un major nombre d'elements. Així, sorprèn l'absència en aquestes anotacions d'alguns béns d'extraordinària vàlua artística, com el Crist de Mijaran o el d'Escunhau.

2.3. Viatgers entre 1907 i 1936

Durant el període comprès entre la missió arqueològica del 1907 i l'esclat de la Guerra Civil no tenim grans aportacions pel que fa a documentació escrita. Tan sols apareixen algunes guies de tall generalista,²⁴ que es limiten normalment a repetir la informació aportada per les anteriors, constatant els canvis que hi observen i introduint puntualment noves dades i fotografies. Més interessants, per bé que breus, són els inventaris o catàlegs dels objectes artístics aranesos fets per dos francesos, el primer de 1908²⁵ i el segon de 1935,²⁶ a través dels quals es pot observar el procés d'espoli que durant aquests anys es produí per venda o robatori i, finalment, els quantiosos estralls produïts durant la Guerra Civil.

Per contra, en els fons fotogràfics tenim importants aportacions, gràcies en part als avenços i al progressiu abaratiment de la tecnologia fotogràfica. Destaquen les imatges del fons fotogràfic de Josep Salvany i Blanch (1866-1929),²⁷ metge, gran afeccionat a l'excursionisme científic i a la fotografia i membre del CEC, que el juliol de 1917 féu un viatge per la Val d'Aran. Entre les més de 70 imatges estereoscòpiques d'aquest viatge hi trobem documentades peces transformades o desaparegudes, com els retaules gòtics d'Arties, Gausac i Vielha, les pintures sobre taula de fusta que adornaven l'església d'Escunhau i vistes generals d'altres esglésies amb retaules i mobiliari litúrgic avui desaparegut. Una de les seves

fotografies ha fet possible identificar i localitzar una creu romànica.

Igualment important és el fons fotogràfic de Joan Roig i Font, actualment a l'Arxiu fotogràfic d'A. Bastardes. Les imatges sobre la Val d'Aran són producte d'un viatge realitzat l'agost de 1921, d'un altre del juliol de 1935, i encara, unes poques d'un darrer de l'agost de 1942. Especialment interessants són algunes fotografies, les úniques que coneixem per documentar la ubicació de certes peces abans de la guerra (entre d'altres els Cristos de Mijaran, Casarilh o Escunhau, la creu i marededéu de Bagergue...). Algunes d'elles han desaparegut de llavors ençà.

D'aquests anys són també gran nombre de fotografies conservades als arxius del CEC, de l'Institut Amatller, a l'Archiu Generau d'Aran, al Fons Bassegoda del Centre d'Imatge i Tecnologia Multimèdia de la UPC, entre altres, i també dels objectes d'art en aquells moments en mans d'antiquaris o marxants.

3. Aportacions al coneixement dels béns artístics

En aquest apartat ens proposem descriure les majors aportacions fetes pels viatgers al coneixement del patrimoni arquitectònic i artístic de les esglésies araneses. Per això, repasarem església per església les seves informacions, encara que saltant-nos aquelles en les quals no es fan aportacions rellevants.

3.1. Sant Fèlix de Bagergue

Laurière (1887) descriu en aquesta església una creu potençada de fusta, sense Crist i políroma, amb un anyell en una cara i una inscripció. Aquesta creu és perfectament descrita per Soler i Santaló (1906), Gourdon (1921) i encara per Bertrans i Solsona (1931), que l'adscriuen de finals del segle XII concordant perfectament amb la conservada al MNAC (inv. 3937) des del moment fundacional (1932) procedent de la col·lecció Plandiura. En podem veure dues imatges al fons Roig (R5287 i 5288).

També és documentada en aquesta església una marededéu per Soler i Santaló (1906), Espouy (1908), Gourdon (1921), foto R-5285 fons Roig 1917, publicada a l'*Àlbum Meravella* (1929, p. 34), Bertrans i Solsona (1931) i encara a l'inventari de Barrau de Lorde (1935). Posteriorment sabem que desapareix de l'església de Bagergue, però encara l'hem pogut localitzar pocs anys després en la col·lecció del marxant d'art Domingo Viñals, d'Igualada (G/27887 IAAH). A partir d'aquest moment se'n perd tota pista.

3.2. Sant Andreu de Salardú

Mare de Déu de
Bagergue.
(Foto 196. AIGA)

Gourdon (1884), Laurière (1887), Soler (1906), Gudiol (1907), Espouy (1908) i Bertrams (1931) descriuen que a l'òcul situat al mur de llevant de l'església hi havia un vitrall del segle XVI amb una representació del Calvari i que també el finestral gòtic de ponent tenia un vitrall amb l'escut de la corona catalanoaragonesa. Malauradament no hem trobat cap fotografia d'aquests vitralls desapareguts. Gourdon (1923) indica que a la tribuna lateral nord hi havia una roda de campanes i sota d'aquesta unes pintures sobre taula de fusta que representaven la gent de diversos pobles acudint en processó al Sant Crist de Salardú; s'albirava, al fons, el campanar de Vielha encara rodejat per les muralles del castell, i també el castell de Salardú. El mateix autor comenta que a la sagristia es guardava una petita pintura sobre coure de Sant Joan Baptista (22×15cm).

A l'arxiu fotogràfic del CEC hi ha fotografies d'un retaule barroc amb imatges tallades en alt relleu que relaten la Passió de Crist (D-1099 i D-1067). Una altra foto també del CEC (D1120), ens mostra un Crist que es guardava a la sagristia (núm. inv. 12398). Malauradament moltes d'aquestes peces van desaparèixer el 1936.

Pel que fa al Crist a la creu romànic, pel seu caràcter miraculós és ja objecte d'atenció per Gracia (1613), que ens relata moltes de les llegendes sobre ell, una part important de les quals estan relacionades amb setges i fets bèl·lics del castell de Salardú. En tots aquests

relats es fa palesa la gran veneració de què gaudia tant a la Val d'Aran com fins i tot més lluny. En fotografies antigues podem veure la imatge situada en una mena de nínxol, al centre d'un retaule barroc, amb una corona postissa metàl·lica (foto 51 de l'àlbum de Laurière, 1885; C49, D1118 i D2611 del CEC, 1906; G-8807-8811 i 9153 A. MAS, 1918; R-5300 BASTARDES, 1921). Tenim també les descripcions de Laurière, Gourdon, Soler, Gudiol i Espouy. Com és natural, ben aviat, a través de les imatges, li dediquen atenció historiadors de l'art de primera línia.

En esclatar la Guerra Civil, fou traslladat a Lleida per tal de preservar-lo de perills, juntament amb altres peces araneses d'alt valor artístic, i fou retornat un cop acabat el conflicte.

3.3. *Santa Maria de Cap d'Aran de Tredòs*

Zamora (1788) indica que l'església ja no tenia voltes i destaca també la vàlua artística de la creu processional i un calze. Podem veure la creu en fotografies de Laurière (1886), del CEC (1906), Salvany (1917) i Roig (1921). A la fotografia de Salvany (386-06), amb dos calzes. Referent a la pica baptismal, extraordinàriament gran, informa Madoz que va ser feta amb marbre de la pedrera de les Ares.

Crist de Salardú.
(Àlbum fotogràfic de
J. de Laurière, 1885)

Crist de Cap d'Aran.
(Imatge fotogràfica
386-05 Salvany.
Biblioteca de
Catalunya)

Sobre la decoració pictòrica mural de l'església, Gourdon parla de les pintures del XVII amb l'escena del baptisme de Crist. De les pintures romàniques, malgrat conèixer-se'n l'existència des de com a mínim 1928, no en tenim cap imatge *in situ*, només les fotos que es conserven a l'Institut Amatller.²⁸

A la fotografia (386-05 Salvany) vam poder observar, a la barana del cor, una creu potentçada de fusta, fins al moment totalment desconeguda a l'església, que encaixava amb la tipologia romànica. Estilísticament, el Crist s'emparentava amb el de Salardú o amb el de Montgarri.²⁹ Mostrada la fotografia al senyor Jordi Camps, conservador en cap de les sales d'art romànic del MNAC, aquest va aconseguir identificar-la amb una peça del propi MNAC (núm. inv. 3934) que, procedent de la col·lecció Plandiura, constava de procedència pirinenca sense cap més especificació i datada de la segona meitat del segle XII.

3.4. Sant Pèir de Gessa

Soler afirma que l'església actual va ser construïda en dates relativament recents aprofitant materials de l'antiga, destruïda per una allau. Gourdon, però, discrepa i opina que també seria d'origen romànic, encara que molt modificada.³⁰ Diu també que als afores es trobaven

les ruïnes d'una altra capella, Sant Martin de Baish, i que va ser entre les pedres d'aquestes ruïnes que l'any 1882 va trobar un *cippus* romà, amb inscripció,³¹ que altres autors (Soler entre ells) situen a Sant Martin de Corilha.

Dins de l'església, Soler parla d'una pica baptismal amb decoració de semiesferes (núm. inv. 12135) i d'una casulla brodada del segle XVI, aquesta última també citada per Bertrans i Barrau de Lorde. Gourdon cita també el retaule barroc amb el frontal d'altar i la talla de Sant Pèir i el plafó triple de pintura a l'oli sobre tela del XVII (1638) amb escenes de la Passió. Totes les peces encara es conserven a l'església.

Soler menciona també l'existència del comunidor amb una inscripció de 1798.

3.5. *Sant Joan d'Arties*

Soler diu sobre aquesta església —segons ell una fundació dels templers o potser dels santjoanistes— que fou construïda al XIII i reconstruïda el 1385. Parròquia en temps de Gràcia (1613), ja al moment en què escriu Madoz (1845) només s'hi feien algunes celebracions litúrgiques en diades assenyalades. Gourdon, per la seva part, lamentant-ne el mal estat, explica que al cementiri s'hi enterren els veïns d'aquesta part del poble, entre els quals la

Retaule de Sant Sabin a Sant Joan d'Arties. (Àlbum fotogràfic de Laurière, 1885. Col·lecció Privada B. de Gorsse)

important família dels Portolà. Destaquen a la capella sud les quatre sepultures dels Portolà, amb una inscripció d'Arnau Portolà i l'escut de la família. A l'altar major Laurière (1887), Soler (1906) i Gourdon (1923) destaquen la imatge de Sant Joan o del Sant Crist, avui a l'església de Santa Maria. Aquests mateixos autors també expliquen que a l'absidiola nord hi havia el retaule de Sant Sabin, d'estil gòtic tardà, format per cinc plafons amb escenes de la vida del sant (la consagració i el martiri del sant) i a la part inferior, a un costat i l'altre, sants i santes de mig cos i al centre un Ecce Homo sostingut per dos àngels. Al guardapols, en una orla en ziga-zaga una inscripció permetia llegir: «L'an de la Nativitat de IHS XPINT MILCCCCXXXI de decembre foc acabat lo pressent retaube Pe. Mstre Miql Vilela de Barcelona.» (Transcripció de Gourdon)

L'àlbum fotogràfic de Laurière ens proporciona una foto d'aquest retaule desaparegut (núm. 43) que ens permet conèixer aquesta obra molt tardana però encara dins la tradició gòtica. Al centre es veu també una talla de Sant Sabin o Sant Saí (núm. inv. 12162), avui a l'església de Santa Maria.

3.6. *Santa Maria d'Arties*

Bastants descripcions i imatges fotogràfiques ens mostren l'aspecte de l'exterior i l'interior de l'església a la fi del XIX i fins a mitjan segle XX. Gracia, Zamora i Madoz descriuen el castell que l'envoltava. Referent a aquest, els autors de les primeres guies identifiquen erròniament la torre que s'aixecava a la plaça de l'església amb la torre de l'homenatge del castell. Tots ells destaquen també l'edifici del comunidor al costat del campanar.

Pel que fa als béns guardats a l'interior de l'església, Zamora (1789) parla del retaule de l'altar major amb taules pintades, que qualifica de bo. Comenta també que la taula de la Mare de Déu, que ocupava l'espai central en data recent, havia estat substituïda per una talla. Així va restar fins als anys trenta del segle passat, com podem observar en diverses fotografies de l'època (40-1996 AIGA), D-1054, 1117 i 1912 CEC (any 1905) 388-02 Salvany (1917), 5311 Roig (1921), C721 1654-124 Fons Bassegoda UPC. La taula gòtica de la Mare de Déu, continua explicant Zamora, s'havia col·locat a la sagristia sobre una mena de reclinador i allí mateix es trobava quan la van veure Soler (1905) i Mn. Gudiol (1907). La podem veure a la fotografia guardada a l'IAAH (E1-27).

L'any 1936 el retaule fou desmuntat i traslladat a Lleida (d'aquest moment són les fotografies de les taules que es troben a l'IAAH (G-8830, G-8831, G-8832, G-8833, G-8834, G-8835, G-8836, G-8837, G-8838, G-8839, G-8840, G-8841, G-8842, G-8843, G-8844, G-8845, G-8846, G-8847 i G-8848) i posteriorment a Saragossa. En algun d'aquests trasllats van desaparèixer les taules de l'Ascensió³² i de la Pentacosta.

També les pintures del Judici Final, a la volta de la nau, han cridat l'atenció de tots aquells que han visitat l'església. Ja en parla Zamora (1788) amb uns termes força despectius: «Parte de la bóveda está pintarrachada como otras del valle.» També les descriuen i sovint les fotografien els viatgers de finals del XIX i primera del XX, com també les que sobre fusta recobrien les parets i la volta del presbiteri.

Són molts també els que es van fixar en les talles de fusta de l'església descrivint-les o fotografiant-les: les desaparegudes³³ marededéus, la del Remei (fotos 24430 IAAH, 1918, i 5315 fons Roig, 1921) i la que presidia el retaule de l'altar major que veiem vestida en algunes fotografies (ACP-11-91v del fons Serra Monteys, de 4/1914, Arxiu Històric Fotogràfic de l'IEFC; 40-1996 AIGA; 388-02 Salvany 1917, R-5311 fons Roig 1921; c-721-1654-124 del fons Bassegoda CITM de l'UPC).

Una altra peça important coneguda per la fotografia del fons Roig R-5314 (1921) és la imatge, llavors encara completa, d'un Crist amb un braç despenjat de la creu, possiblement un davallament, també citat per Bertrams (1931). Sembla que va ser destruït durant la Guerra Civil, i actualment només se'n conserven els braços.³⁴

Aspecte que oferia el retaule gòtic de Santa Maria d'Arties a principis de segle XX. (AIGA: fotografia 40-1996)

3.7. *Sant Julian de Garòs*

Soler (1906) és qui enumera més àmpliament els béns que es guardaven a l'església: un retaule barroc de 1774 a l'altar major, un retaule gòtic en una de les capelles laterals, segons diu barroerament retocat, del qual Barrau de Lorde (1935) especifica que és del segle XVI, una talla de Crist crucificat (fons Roig R-5318) i una talla gòtica de la Mare de Déu.

A la sagristia, la creu processional de plata sobredaurada, casulla i capa pluvial ricament brodades (XVI) (núms. inv. 12099 i 12098), un frontal d'altar llis (segons Espouy del segle XVII) i un pal·li florejat amb sedes de colors del segle XVII. Hi ha un bon nombre de fotografies de la capa pluvial (1126 còpia AIGA, i IAAH C-24431, 1918) i de la casulla (CEC D-1128), però no dels altres objectes, excepte la Mare de Déu (195/1996 Fons 87 col. Fotografies AIGA), citada i fotografiada per Soler (1906). Gourdon també ens conta que a la caseta del comunidor hi havia un baix relleu amb el Pare Etern, Jesús a la dreta i un globus a l'esquerra que diu romànic i procedent d'una capella desapareguda.

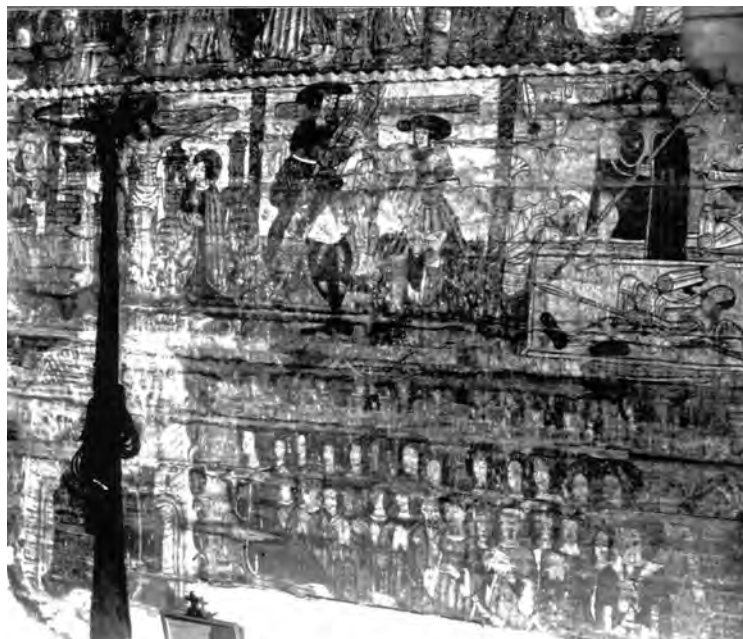
Transcrivint Laurière, descriu també les pintures murals renaixentistes, rèplica de les d'Arties que decoren la volta gòtica del presbiteri.

3.8. *Sant Tomàs de Casarilh*

Sembla que l'església de Casarilh no va atreure massa l'atenció de gaires viatgers. Però una fotografia, per cert bastant dolenta, feta per J. Roig (R-5321 A. BASTARDES) va servir a Rafael Bastardes per —després d'una verificació *in situ* el 8 de març de 1961— donar a conèixer l'excel·lent talla romànica del Crist de Casarilh, avui al Museu dera Val d'Aran. Una altra fotografia del mateix Roig mostra una marededéu, possiblement gòtica, de tipus comengès.

3.9. *Sant Pèir d'Escunhau*

Zamora (1788) ens parla del retaule major, de tres cossos i taules pintades, que considera excel·lent, i de dos retaules més, el del Roser i del Sant Crist —suposem que es tracta del retaule barroc amb el Crist romànic al centre—, que podem veure en algunes fotografies (C-24429 de 1918, G/E 296 en IAAH, fons Roig R-5327 de 1921). Una foto de 1917 de Salvany (388-04) mostra el retaule major, estructurat en tres pisos, separant el presbiteri de la sagristia. Sembla efectivament integrat per taules pintades. La mateixa fotografia permet observar el petit retaule de l'altar de migdia, amb el Crist.

Pintures sobre taula de l'església de Sant Pèir d'Escunhau. (Foto R-5326 fons J. Roig 1921 Arxiu Bastardes)

Fa també referència Zamora a les pintures sobre taula que cobrien una paret lateral amb els pecats mortals pintats, amb el nom a sota. A més consta d'altres representacions, segons ell difícils d'interpretar. Les troba deplorables i lamenta que el bisbe no ordeni retirar-les.

Laurière, Gourdon, Gudiol, Soler, Bertrans i Espouy, a més d'admirar la portalada, parlen també d'aquestes pintures, informant-nos que a primers del segle xx es trobaven parcialment cobertes per una capa de calç. D'aquestes pintures, desaparegudes el 1936, se'n conserven fotografies al CEC (D1109), de Salvany (388-04), de Laurière (61) i de Roig (R-5326).

Un altre interessant element, avui desaparegut, era la caixa de fusta, d'estil gòtic flamíger (1918 C-24424 IAAH) que protegia la roda de campanes que encara es conserva. En aquesta mateixa fotografia es pot observar un petit vitrall del segle xvi amb la figura d'un bisbe.

Quasi tots els autors destaquen també la pica baptismal romànica i, a la sagristia, la capa pluvial (CEC D1121), la creu processional i un frontal d'altar.

Hi ha també fotografies d'una talla de Sant Pere (G-44237 IAAH), d'una marededéu i d'altres sants (G/E292 IAAH).

Laurière informa que dins del cementiri i enfront de la porta hi havia el comunidor; i Gourdon explica que a la base d'un dels contraforts exteriors hi va trobar encastrat un altar de marbre amb la inscripció *ILVRBERRIXO ANDEREXO* que, com altres objectes d'època romana, van passar a incrementar la seva col·lecció particular.

3.10. Betren

De les esglésies de Betren, Zamora (1788) destaca la magnífica portada de Sant Estèue, i de l'església de Sant Sernilh diu que era la parroquial.

Laurière, Gourdon i Soler destaquen la creu processional de plata cisellada del segle *xvi* i una casulla ornada amb una banda vertical brodada amb or i seda, de primers del mateix segle (foto a l'àlbum de Laurière), un frontal d'altar també del *xvi*, de vellut vermell amb brodats d'or, plata i seda, amb dibuixos d'arcades i elements vegetals i, al centre, les figures de Sant Sernilh i Sant Estèue, de la qual tenim la fotografia (D72 CEC i una de Laurière), i un encenser de bronze del segle *xii* (foto de Laurière) (1907 D1032 i C39 CEC i de 1918 C-24397 a l'IAAH).

Encenser de l'església
de Sant Estèue de
Betren. (Foto D1032
CEC, 1907)

A més, ens han arribat fotografies de l'interior de l'església de Sant Estèue amb els retauls barrocs (Salvany 388-13) (Bassegoda C 776 1605-121 i C721 1653 124) (CEC G-127 2552 DE 1928), i de dues marededéus (IAAH C-24396 de 1918) (CEC C38, de 1906) (H. BASSEGODA C 776 1601 121).

Laurière també indica la posició del comunidor davant de la porta de Sant Estèue. Quant a Sant Sernilh, el mateix autor informa que fou destruïda per les guerres de l'imperi i que s'intentà reconstruir el 1826.³⁵ Informa també que a la torre hi ha una campana de 1533 i dos plafons pintats, en mal estat, del segle XVI. A part d'aquesta vaga referència, ningú no parla del petit retaule gòtic, dedicat a sant Sernilh, atribuït al Mestre de Vielha, el qual va formar part de la col·lecció privada Riera Sala. D'aquest moment és una fotografia conservada a l'IAAH.

3.11. Sant Miquèu i altres esglésies de Vielha

Antigament existien tres parròquies, Sant Miquèu, Sant Orenç i Sant Silvestre (Gracia). Relata Soler que el 1439 els cònsols de Vielha van demanar al Bisbat de Comenges de reunir-les en una, amb un rector i rendes comunes, petició que fou concedida el 5 d'octubre de 1439, com demostra un pergamí de l'arxiu de la vila citat per l'autor. A més, Gracia informa que hi havia cinc capelles. Gourdon parla d'una d'elles, la capella de la família Portolés, al carrer Major, on hi va veure una figureta de la Mare de Déu, d'ivori, de gran qualitat.

Segons Soler, Sant Orenç era un edifici gòtic, amb un portal llis d'arc apuntat i una torre de campanar de planta quadrada. També indica que era on se celebrava la cerimònia d'elecció i jurament dels consellers del Conselh Generau i on dins de l'Armari des Sies Claus, es guardava la documentació d'aquesta institució. No obstant això, Zamora, el 1788, informa que ja es trobava sense culte i mig enrunada, encara que s'intenta reconstruir-la. Explica també que d'aquesta església procedeix el retaule gòtic dedicat a sant Orenç, llavors ja traslladat a l'església de Sant Miquèu, segons Soler, d'estil gòtic tardà. Soler ens diu que fou Pascual Madoz qui l'any 1835, essent governador d'Aran, va manar enderrocar-la.

Pel que fa a l'església de Sant Miquèu, Gracia (1613) diu que era molt rica en ornaments i mobiliari, envoltada per un castell, la torre mestra del qual era el campanar de l'església. La pràctica totalitat d'autors la descriuen i molts la fotografien. Això ens permet seguir l'evolució del seu entorn, que havia estat l'antic recinte del castell, cementiri i després plaça. La fotografia més antiga que hem trobat de Laurière (1885) mostra encara el clos del cementiri. Una altra de 1902 (A667, D1065 CEC) i una altra sense data (152/1996 AIGA) permeten veure encara aquest clos, partit en dues parts per un passadís que el travessa en diagonal i condueix a la portalada de l'església. Posteriorment, el 1911 (E1172 IAAH i 157

Interior de l'església
de Sant Miquèu.
Vielha. (Àlbum
fotogràfic de Laurière,
1885. Col·lecció
Privada B. de Gorsse)

fons 87 AIGA) veiem els murs mig enrunats, i en unes fotografies de 1918 (A4160 CEC i 153/1996 AIGA) podem observar l'esplanada buida, encara que en unes altres del mateix any (Fons 87, 154-156 AIGA i C24472 IAAH) hi veiem ja arbres, tot i que força petits, acabats de plantar.

Una fotografia d'Adolf Mas (G/E257 IAAH) mostra el Crist crucificat de l'atri abans d'ésser mutilat.

Pel que fa a l'interior de l'església, Zamora parla a més del retaule de Sant Orenç, de tres cossos i amb baixos relleus, del retaule de Sant Miquèu, també de tres cossos, del qual ens diu que havia estat el major, encara que llavors ja havia sigut desplaçat a un lateral. En el seu lloc se n'hi havia col·locat un de modern que qualifica d'«insigne mamarracho», executat per un tal Segovia, que diu que va costar molts diners i un plet. Encara parla d'altres altars, del Pilar, de Sant Joan Baptista i del Crist (fons Roig R-5337 A. BASTARDES). Una fotografia publicada a l'*Àlbum Meravella* (p. 32), que no hem localitzat, mostra bé aquesta extraordinària abundància de retaules.

Del retaule gòtic és nombrosa la documentació conservada. Les fotografies ens mostren les taules gòtiques muntades en una estructura de gust clàssic i factura extremament similar a la dels retaules d'Arties i de Gausac (foto any 1909 C3272, IAAH; D1062 CEC i 61/1996

AIGA). També hi ha fotografies de les diferents escenes. Sabem que es trobava situat, al creuer, al costat de l'Evangeli, mentre que a l'altar major hi havia el retaule barroc de 1754 (*Àlbum Meravella*), de 1764 segons Espouy (fotos 120/1996 AIGA i B698 CEC). És interessant assenyalar que a les fotografies de Roig (R-5339) i Salvany (388-14) podem veure que encara conservava el guardapols del costat dret —decorat amb una figura nimbada i l'escut dels reis catalanoaragonesos— i que el presidia una imatge de Sant Miquel.

A la primera capella septentrional hi havia el retaule del Sant Crist, com mostren les fotografies de Roig (R-5337) i de Salvany (39-03).

Finalment, una fotografia de Salvany (388-11) mostra bona part d'un altre retaule, situat a la tercera capella septentrional de l'església, amb frontó, columnes i nínxol central, en el qual es veu una figura que la qualitat de la fotografia fa difícil identificar, però que podria ser santa Clara.

Laurière i Salvany van fotografiar també les pintures murals de les capelles laterals.

Entre els ornaments litúrgics, Soler i Bertrams remarquen la trona de talla gòtica i, a la sagristia, un frontal d'altar (D1215, D1214 CEC), una capa (D1213 CEC) i una casulla brodada amb or i seda amb la figura de Sant Miquel.

Mossèn Gudiol (1907) anota també les dues tasses d'argent i gerres d'estany del comú de Vielha (C1339 IAAH).

3.12. *Santa Maria de Mijaran*

Totes les guies dediquen un apartat a aquest centre neuràlgic de la vall. Laurière (1886) informa que a Mijaran hi havia una estela romana, encastada en un mur de pedra seca proper al santuari. També en parla Gourdon —que sembla que se la va emportar. Soler comenta que ja no la va trobar.

Les fotografies de l'església mostren un edifici romànic amb importants reformes d'estil gòtic i posteriors, a la capçalera, a les voltes, i també a la mateixa portalada, on l'antic timpà monolític ornamentat amb un crismó va ser posteriorment encastat sobre les arcades (D1072 CEC, 390-05 i 06 Salvany).

A l'interior (foto 390-07 Salvany), Laurière, Gourdon i Soler destaquen la pica romànica (390-08 Salvany, Roig R-5415) que actualment es troba a l'església de Betren. Altres fotografies ens mostren la talla renaixentista de la Mare de Déu de Mijaran que presidia l'altar major, unes amb roba a l'ús de l'època i altres sense (C37 fusta 56 Bassegoda CITM; 390-07 Salvany; Roig 5412-13; *Àlbum Meravella*, p. 34 i C37 fusta Bassegoda CITM).

Crist de Mijaran al
santuari de Santa
Maria de Mijaran.
(R-5414 fons J. Roig
1921 Arxiu Bastardes)

Santuari de Santa
Maria de Mijaran.
(Àlbum fotogràfic
de Laurière, 1885.
Col·lecció Privada B.
de Gorsse)

Pel que fa al Crist de Mijaran sorprèn que no sigui destacat pels autors de les guies, ni tan sols pels membres de la missió arqueològica de 1907. Els va passar desapercebut? No era a l'església o l'havien amagat? Només en trobem una foto de Roig (R-5414) i dues més en un àlbum fotogràfic del marxant d'art igualadí Domingo Viñals. Preveia mercadejar-hi? De fet, va entrar en el mercat de les antiguitats durant la Guerra Civil, i fou exportat a França i Suïssa, d'on misteriosament i sorprenentment s'aconseguí recuperar l'any 1940.

3.13. *Sant Martin de Gausac*

Zamora (1788) comenta que és un edifici antic de bona arquitectura, malauradament desfigurat per la recent reforma del presbiteri.

Les guies antigues destaquen la creu processional de plata sobredaurada, també fotografiada per Laurière (1885), i la pica baptismal amb la tapa bellament tallada i policromada (B930 de 1905 CEC) i amb la tapa oberta (D77 de 1906 CEC, 389-10 Salvany, R-5352 Roig i C 680 2144 210 Bassegoda CITM). Totes elles permeten observar el coronament d'aquesta tapa, avui mutilat.

També presten atenció al frontal d'urna romà encastat al mur de la rectoria (foto de Roig R-5353), actualment al Musèu dera Val d'Aran.

Zamora alaba el retaule amb pintures de l'altar major que informava que volien suprimir i que ell va aconsellar de conservar. Sembla que degueren fer-li cas, simplement desplaçant-lo a

Retaule gòtic
de Sant Martin.
Gausac. (Imatge
389-06 fons Salvany,
1917. Biblioteca de
Catalunya)

una posició lateral, on va restar fins a la Guerra Civil. Soler i Gourdon informen del retaul gòtic format per vuit escenes de la vida de sant Martí (D-1130, D-1075 CEC, 389-06 Salvany, col·lecció 42 AIGA). L'espai de l'altar major el va ocupar un retaul barroc (B934 i B1391 CEC).

3.14. *Sant Andrèu de Casau*

Zamora (1788) destaca l'altar major amb pintures i tres cossos, la pica baptismal i un llibre de cor manuscrit. Les guies del XIX i XX coincideixen a destacar la magnífica casulla del segle XVI, amb orla daurada que dibuixa una creu al dors, molt fotografiada.

De l'altar major tenim la fotografia 389-11 de Salvany. Consta de tres pisos, els inferiors amb plafons pintats, i el superior compartimentat, amb tres nínxols centrals i plafons pintats als extrems. La mateixa foto permet veure la marededéu gòtica que encara es conserva a l'església i una creu processional de fusta, avui desapareguda, de la qual no teníem cap altra notícia. El Crist apareix clavat encara amb quatre claus, tot i que la tipologia de la creu sembla ja gòtica.

Una altra fotografia (R-5349) ens permet veure la tapa de la pica baptismal, similar a la de Gausac, malauradament desapareguda.

Calvari de fusta sobre
l'arcada de l'absis.
Casau. (R-5350 fons
J. Roig 1921 Arxiu
Bastardes)

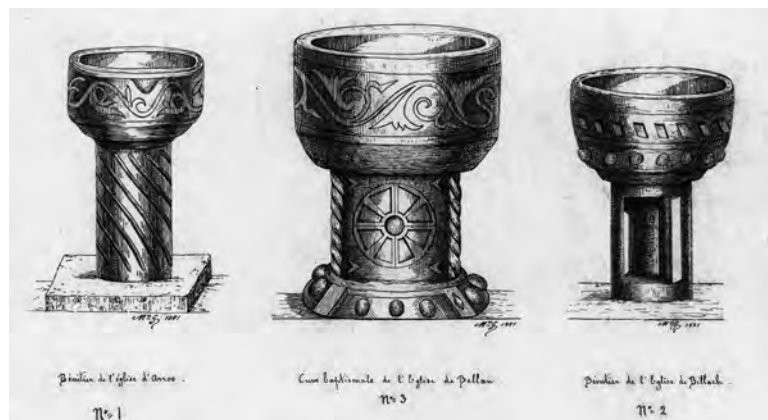
Finalment, una foto també de Roig (R-5350) ens mostra una altra interessant peça desapareguda i inèdita: un calvari de fusta, encastat sobre l'arcada del presbiteri, en el qual també Puig i Cadafalch el 1907 es fixa, i en fa fins i tot un croquis en el quadern de notes.

3.15. *Sant Fèlix de Vilac*

Zamora descriu clarament l'edifici, el campanar i la portalada, la columna i el capitell del costat dret de la qual, avui desapareguts, encara es conserven en la fotografia de Laurière (1885).

Pel que fa als béns mobles, Soler, Bertrams i Barrau de Lorde destaquen la qualitat de la imatge de la Mare de Déu de la Gràcia³⁶ (C24461 IAAH, R-5357). També el retaule del Sant Crist, que diuen del segle xv, la capa de vellut amb bandes brodades d'or, la creu processional (C24463 IAAH, R-5359), altres peces d'orfebreria i la trona de talla gòtica visible en algunes fotos generals (C24460 IAAH, Salvany 390-11 i 776 1604-121 Bassegoda CITM).

Soler també comenta els cinc plafons gòtics que es guardaven a l'església³⁷ (C-24462 i ss. IAAH).

Dibuix a ploma signat per M. Gourdon de les piques baptismals d'Arròs, Betlan i Vilac. (Musèu dera Val d'Aran)

3.16. *Sant Martin d'Aubert*

Soler apunta que antigament fou, com Mijaran, capella d'un antic convent agustinianà. Observa també restes de decoració pictòrica als murs, pintures avui dia totalment descobertes.

Laurière assenyala que a prop de l'església va trobar un fragment d'altar votiu, amb la inscripció V.S.L.M. (Votus Solvens Liber Meritus) que va portar a Luchon –malauradament no especifica on es va dipositar–, informació de la qual es fa ressò Soler.

3.17. *Santa Maria de Vilamòs*

De l'església de Vilamòs, Raymond Toulouse-Lautrec³⁸ descriu la capçalera de l'església parroquial ornada amb tres retaules barrocs, plens d'imatges, tot daurat i policromat.

Laurière i Soler destaquen, a més dels frontals d'urna romans encastats en les façanes, un retaule amb decoracions en relleu i una casulla brodada. Soler hi afegeix la trona de talla gòtica i un calze de plata amb la data «1768». Barrau de Lorde hi afegeix una safata.

En les fotografies dels viatgers trobem imatges exteriors de l'església, encara amb la sagristia i el clos del cementiri (C24464 i C45843, IAAH).

Pel que fa als béns mobles, trobem fotografies de la pica bellament treballada al costat de la porta; d'una creu de fusta amb planxes de llautó repujat, del segle XVI (C-24469); de la creu processional de plata sobredaurada (C24468 IAAH) i d'una làmpada per a acompanyar el viàtic (C24467 IAAH); totes les fotos són fetes el 1918.

A més, a l'Institut Amatller hi ha una altra imatge fotogràfica de 1818 (C24465 IAAH) d'una pica rectangular, una d'aquelles possibles piques baptismals d'immersió que consta

Dibuix a ploma signat
per M. Gourdon de
l'església de Santa
Maria de Vilamòs.
(Musèu dera Val
d'Aran)

de Vilamòs, actualment desapareguda, amb la figura incisa en una de les cares exteriors del que sembla un lleó jacent.

3.18. *Era Mair de Diu dera Asuncion o dera Purificacion de Bossòst*

Tots els autors de finals del XIX o primeria del XX destaquen l'arquitectura de l'edifici. Laurière informa que la roda de campanes es trobava originàriament situada a la tribuna. També parla de la creu processional d'inicis del segle XVI —que considera la més bonica de l'Aran després de la de Tredòs, amb les figures d'Adam i del Pelicà—, de la casulla i d'un document del bisbe Gabriel Olivier de Lubièrre du Bouchet, imprès l'any 1724, en francès i gascó.

Soler i Gourdon assenyalen el cisellat de la creu, i afegeixen que el peu, enmig d'una arquitectura goticitzant, conté les estatuetses de sis apòstols, entre les quals Sant Pere, Sant Jaume i Sant Andreu. Gourdon descriu també la casulla de finals del segle XVI, de vellut de seda carmí brodada en or, amb una orla disposada en creu a l'esquena amb la Mare de Déu, Sant Sebastià i Sant Jaume, i al davant Sant Llorenç, Sant Tomàs i Sant Antoni.

La documentació gràfica és també abundant. A través d'aquesta podem seguir l'evolució de l'exterior de l'edifici. Així, en les fotografies més antigues, de 1907 (D-485 d'A. Mas

Aspecte de l'interior de l'església de Bossòst a principis de segle xx. (Imatge C 722 1651 1 CITM UPC)

a l'IAAH), de 1918 (C24399 IAAH) i de 1929 (C39883 IAAH) i en altres sense datació precisa del mateix Institut Amatller, del CEC o de l'AIGA, el recinte tancat del cementiri rodejava l'església.

Altres fotografies mostren la capçalera amb la sagristia afegida a l'absidiola septentrional (D483 i C39885 IAAH).

L'interior de l'església, amb el mobiliari i una exuberant ornamentació de retaules barrocs, és visible en nombroses fotografies (D998 CEC, de 1906; C24404, de 1918; C39892, de 1923; C39889 i C39890, de 1929 IAAH; 391-06 de 1917 de Salvany; i R-5404 de 1921 de Roig).

Veiem la creu processional en algunes fotos (A469, C1405 del CEC i E43, C24405 IAAH).

A més, a l'Institut Amatller unes fotografies de 1918 ens mostren dos objectes posteriorment desapareguts: un interessant banc tripartit (C39896 i C39897) i un Crist a la creu de fusta tallada (C-24406) que hem localitzat en una fotografia sense data, però indubtablement posterior de l'Arxiu Serra (clixé 576) en la qual s'informa que en aquell moment formava part de la col·lecció del marxant d'art Costa i Carbajal.

4. Conclusions

Al llarg de tot aquest recorregut pel patrimoni artístic, històric i arqueològic de les esglésies araneses de la mà dels viatgers que en altre temps van visitar l'Aran, resulta evident l'alt volum i la qualitat de la informació per ells aportada. Sense cap mena de dubte, aquestes dades ens han permès documentar millor el nostre patrimoni artístic i arqueològic i fins i tot, en uns pocs casos, han esdevingut decisius per a identificar i localitzar alguns objectes, com és el cas del Crist de Cap d'Aran.

En molts altres supòsits, malauradament hem pogut constatar l'enorme destrucció i espoli a què ha estat sotmès aquest patrimoni.

Bibliografia

Àlbum Meravella (1929). *Llibre de bel·leses naturals i artístiques de Catalunya. La Vall d'Aran, Ribagorça, el Pallars, la Conca de Tremp*, vol. II, Barcelona.

ALCOLEA BLANCH, Santiago (2008). *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus*. [Catàleg de l'exposició]. Barcelona.

ALLEGRE, V. (1959). «La statuaire sur bois dans les églises de Comminges. Le culte des Saints et leur plastique (Moyen Age et Renaissance)», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom LXXII.

Ars Hispaniæ (1950), vol. VI, Madrid.

BARRAU DE LORDE, P. (1935). *Inventaire des Monuments, Objets d'Art et sites naturels classés ou à classer situés en Comminges*. Saint Gaudens: Société des Études du Comminges.

BASTARDES PARERA, R. (1978). *Les talles romàniques del Sant Crist a Catalunya*. Barcelona.

——— (1980). *Els davallaments romànics a Catalunya*. Barcelona.

——— (1982). «La Majestat de Montgarri», *Quaderns d'Estudis Medievals* [Barcelona], núm. 10.

BERTRANS I SOLSONA, J. (1931). *La Vall d'Aran (Suïssa catalana). Guia del Turista*. Barcelona.

CASTIELLA, M. A. (1965). *Forastero en el Valle de Arán*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

ESPOUY, F. (1908). «Catalogue des richesses artistiques du Val d'Aran», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom xxiii, p. 156-160.

GAYA NUNO, Juan Antonio (1958). *La pintura española fuera de España. Historia y catálogo*. Tredós núm. inv. 2148. Madrid.

GOURDON, M. (1884). «À travers l'Aran. Itinéraires d'un touriste», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom i.

——— (1917-1923). «Au pays d'Aran», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], toms xxxii-xxxvii.

GRACIA DE TOLBA, Juan Francisco (1613). *Relación al rey Don Phelipe III, del Nombre, Sitio, Planta, Fertilidad, Poblaciones, Castillos, Iglesias y Personas del Valle de Aran, de los Reyes que le han poseydo, sus conquistas, Costumbres, Leyes y Gobierno*. Osca.

GRANELL, Enric; i Antoni RAMON (2007). *Lluís Domènech i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica*. Barcelona: COAC.

GURRI, F. «Santuario de la Mare de Déu de Montgarri», *Montaña* [Barcelona], núm. 41. CEC.

LAFFARGUE, J. (1958). *Les peintures murales de Toulouse et du Comminges*. Tolosa: Musée Paul-Dupuy.

LAURIÈRE, Jules (1886). *Promenade archéologique dans le Val d'Aran*. Caen.

MADOZ, Pascual [1845] (2001). *Era Val d'Aran. Del Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. A cura de M. Àngels Sanllehy. Viella: Edicions Araneses.

MARSAN, F. (1930). «Nôtre Dame de Montgarri», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom xlv (3r i 4t trim.).

MESURET, R. (1959). «Les peintures du Val d'Aran», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom lxxii (2n trim.).

Metropolitan Spanish Medieval Art (1954). Nova York: Metropolitan Art Museum of New York.

MONDON, S. (1927). «Les Augustins de Mitx-Aran au xvi», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], tom xli (4t trim.).

POST, Ch. R. A. (1938). *A History of Spanish Painting*, vols. vii, viii i xii. Harvard University Press. Cambridge (Massachusetts).

PRAT, Montse. (2000). «Operación expolio. La oscura historia del expolio de Tredòs», *Public*, any 1.

PUIG I CADAFAŁCH, J.; A. FALGUERA; i J. GODAY (1919). *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III, Barcelona.

ROCAFORT, Ceferí. (1901). «Excursió als Pirineus de Lleida. Alt Pallars, Vall d'Aran, Maladeta y Caldes de Bohí», *Butlletí CEC* [Barcelona], vol. XI.

SARRATE, José (1975). *El arte románico de Mig-Aran*. Lleida.

SOLER I SANTALÓ, J. [1906] (1998). *La Vall d'Aran*. Tremp: Garsineu.

TOULOUSE-LAUTREC, Raymond [1863] (1992). *Les cloches dans le Haut-Comminges*. Nîmes: Lacour.

ZAMORA, F. [1785-1788] (1973). *Diario de los Viajes hechos en Cataluña*. Edició a cura de Ramon Boixareu. Barcelona: Curial.

Notes

- 1 Archiu Historic Generau d'Aran (AIGA), Muséu dera Val d'Aran; Biblioteca Municipau de Les (BML) (Hons M. Calzado); Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya (CEC); Institut Amatller d'Art Hispànic (IAAH); Arxiu Fotogràfic d'Albert Bastardes (Fons Joan Roig); Biblioteca de Catalunya (BC) (Fons Salvany); Centre d'Imatge i Tecnologia Multimèdia (CITM). Fundació UPC (Fons Iranzo, Bassegoda i Nonell); Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) (Fons Puig i Cadafalch) i Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC) (Fons Domènech i Montaner). Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya (IEFC); Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Arxiu Fotogràfic (AHCB) (Fons Serra); Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. Delegació de Lleida (COACLL).
- 2 Archives Départementales de la Haute Garonne (ADHG); Biblioteca privada de M. de Gorsse a Bagnères-de-Luchon (àlbum fotogràfic de B. Bertrand de Gorsse i Laurière); Musée de Saint Gaudens (àlbums fotogràfics de Jean Bepmale).
- 3 Maurice GOURDON (1884), *À travers l'Aran. Itinéraires d'un touriste*, Paris.
- 4 Juan Francisco de GRACIA DE TOLBA (1613), *Relación al rey don Felipe III, Nuestro Señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran; de los reyes que le han poseydo, sus conquistas, costumbres, leyes y gobierno*, Osca.
- 5 Francisco de ZAMORA, *Diario de los Viajes hechos en Cataluña (1785-1788)*, edició a cura de Ramon Boixareu, 1973, Barcelona.
- 6 Pascual MADDOZ (1845), *Era Val d'Aran. Del Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, edició a cura de M. Àngels Sanllehy, 2001, Vielha.
- 7 El comte Raymond Jean Bernard de Toulouse-Lautrec (1820-1888), cosí del cèlebre pintor, fou un notable intel·lectual, felibre i mantenidor dels Jocs Florals a Tolosa de Llenguadoc, crític literari, autor d'estudis sobre literatura occitana, catalana i hispànica, historiador i arqueòleg.

- 8 Aquest àlbum que després va formar part de la biblioteca de M. Gabriel La Plagne, especialitzada en temes pirineïstes, va ser adquirit pel Consell General d'Aran en subhasta pública celebrada a la ciutat d'Auch el 21 de maig de 2010.
- 9 Maurice GOURDON (1884), *À travers l'Aran. Itinéraires...*, París.
- 10 Maurice GOURDON (1917-1923), «Au pays d'Aran», *Revue de Comminges* [Saint Gaudens], t. XXXII-XXXVII.
- 11 Jules de LAURIÈRE (1886). *Promenade archéologique dans le Val d'Aran*, Caen.
- 12 Jules de LAURIÈRE (1825-1894), il·lustre arqueòleg francès apassionat per la fotografia, va ser membre de la Société historique et archéologique de la Charente i secretari general del *Bulletin monumental des Monuments historiques* i de la Société Française d'Archéologie.
- 13 Manuel MÁRQUEZ PÉREZ DE AGUIAR (1878), *Memória acerca del Valle de Arán*. Girona.
- 14 Juan AVILÉS (1893), *El Pallás, Arán y Andorra, notas y impresiones de un viaje*, Barcelona.
- 15 José REIG (1896), *El Valle de Arán*. Barcelona.
- 16 Ceferí ROCAFORT, «Excursió als Pirineus de Lleida, alt Pallars, Vall d'Aran, Maladetta y Caldes de Bohí. Agost 1900», publicada en el recull d'articles de Ceferí Rocafort a cura de Ramon Boixareu *Excursions pel Pirineu i el pla de Lleida*. Excursió conjunta de Ceferí Rocafort i Juli Soler.
- 17 Edició a cura de Narcís Garolera (2003), *Escrips sobre la Vall d'Aran* de Jacint Verdaguer, Vielha, Edicions Araneses.
- 18 Documentació conservada a l'Arxiu Històric del COAC i al Centre d'Imatge i Tecnologia Multimèdia de la Fundació de la Universitat Politècnica de Catalunya. Parcialment publicada per Enric GRANELL; i Antoni RAMON (2007), *Lluís Domènech i Montaner: Viatges per l'arquitectura romànica*, Barcelona, COAC.
- 19 Santiago ALCOLEA BLANCH (2008), *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus* [catàleg de l'exposició], Barcelona.
- 20 El quadern de dibuixos i notes de Puig i Cadafalch forma part del Fons Puig i Cadafalch dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya
- 21 Les fotografies formen part de l'anomenat Arxiu Mas, dipositat a l'Institut Amatller d'Art Hispànic.
- 22 Aquest carnet de notes es conserva a l'Arxiu i biblioteca Episcopal de Vic.
- 23 El catàleg de l'exposició commemorativa dels cent anys de l'expedició presenta una útil taula de correlacions entre les dades contingudes als quaderns de Puig i Cadafalch i Gudiol, les fotografies d'Adolf Mas i l'estat i ubicació actual dels elements registrats. Malgrat tot, pel que fa a la Val d'Aran algunes de les dades d'aquests dos últims apartats no són correctes.
- 24 *Àlbum Meravella. Llibre de bel·leses naturals i artístiques de Catalunya* (1929), vol. II, *La Vall d'Aran, Ribagorça, el Pallars, la Conca de Tremp*; i J. BERTRANS I SOLSONA (1931), *La Vall d'Aran (Suïssa catalana)*. *Guia del Turista*.
- 25 F. ESPOUY (1908), «Catalogue des richesses artistiques du Val d'Aran», *Revue de Comminges*, t. XXIII, p. 156-160.
- 26 P. BARRAU DE LORDE (1935), *Inventaires des Monuments, Objects d'Art et sites naturels classés ou à classer situés en Comminges*, Société des Études du Comminges.
- 27 Actualment a la Biblioteca de Catalunya.
- 28 Aquestes van ser arrencades el 1941 i dipositades al bisbat fins que foren venudes al marxant d'art Josep Bardolet el juny de 1947, el qual les va revendre en lots, fet que ha constituït un dels espolis més lamentables del nostre patrimoni, com bé documenta la periodista M. PRAT (2000). No obstant això, per la seva indiscutible qualitat artística han estat objecte d'atenció per part dels historiadors de l'art, malgrat ser en principi atribuïdes a la inexistent església de Sant Joan de Tredòs.

- 29 Actualment al Museu Frederic Marés de Barcelona.
- 30 Per documentació de Gessa sabem que el que es va refer fou només la part alta del campanar.
- 31 Com altres objectes, va passar a engrandir la seva col·lecció privada.
- 32 L'escena de l'Ascensió és actualment al Museu Maricel de Sitges. La peça formava part de la col·lecció privada de J. Pérez Rosales, que l'any 1971 en féu donació a la Diputació de Barcelona, passant a constituir el Museu Maricel.
- 33 Robades el 1980 per Erik el Belga.
- 34 Bracons i Clapers ([1995], «Els davallaments romànics a Catalunya i l'heretgia albigena», *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I [1998]) el dona a conèixer a partir de la fotografia ressenyada, atribuint-li una cronologia dins de la primera meitat del XIII, i estilísticament emparentat amb el Crist d'Escunhau.
- 35 No sabem la seva font d'informació, però no concorda amb les dades que consten als arxius parroquials.
- 36 Malauradament objecte d'un robatori el dia 12 d'octubre de 1997. De llavors ençà no se n'ha sabut més.
- 37 Actualment exposats al Musèu dera Val d'Aran.
- 38 Raymond TOULOUSE-LAUTREC (1863), *Les cloches dans le Haut-Comminges*, París.